

Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben¹

A hagyományos foglalkozások visszaszorulása

A hagyományos mesterségek elsorvadása hosszú folyamat. Nincs pontos és megbízható képünk arról, hogy a múlt század végén és a századfordulón az egyes hagyományos cigány mesterségek milyen szintű megélhetést tettek lehetővé, mennyire biztosítottak stabil és rendszeres jövedelmet. Az azonban valószínű, hogy a területi és foglalkozási különbségektől függetlenül a megélhetés fő forrását képezték, és körük minden esetben sajátos életforma épült. Ennél fogva valószínűleg a cigányok és nem cigányok között a társadalmi távolság is kisebb volt. A két háború között azonban a hagyományos mesterségek piacai fokozatosan szűkülni kezdtek, a hatóságok sem voltak olyan liberálisak a cigányokkal szemben, és a továbbra is megőrzött hagyományos mesterség a megélhetés egyre kisebb részét fedezte. A visszaszorulás mértéke és okai az egyes mesterségek esetében különbözők voltak. Volt, ahol a kereslet csökkent radikálisan, volt ahol a feltételek szigorodtak meg. A két háború közötti helyzetet mindenesetre már az jellemzi, hogy az életformát a hagyományos mesterség és a kiegészítő jövedelemforrás együttes jelenléte, aránya és egymáshoz való viszonya határozza meg elsősorban. 1945 után a hagyományos mesterségek sorvadási folyamata felgyorsult, az életformaváltás kényszere egyre erőteljesebb lett. A visszaszorulás üteme és mértéke azonban még ebben az időszakban sem volt egyforma.

Függetlenül azonban attól, hogy a hagyományos mesterség milyen színvonalú és mennyire biztonságos egzisztenciát tett lehetővé a mesterség űzéséhez legkedvezőbb időszakokban, függetlenül attól, hogy elsorvadása mikor kezdődött, és milyen hosszú ideig tartott, hogy a többségi társadalommal milyen jellegű és rendszerességű kapcsolatokat tett lehetővé, a megélhetésben játszott szerepe mára (az egészen ritka kivételektől eltekintve) megszűnt, vagy minimálisra zsugorodott. Nem mindegy azonban, hogy a köré szerveződött életforma milyen mentalitásokat, milyen készségeket fejlesztett ki, és ezáltal a megváltozott és változó gazdasági feltételek között milyen átváltási stratégiákat, milyen alternatívákat tett lehetővé. Bonyolult, egymást kölcsönösen meghatározó tényezők összefonódásáról van szó, amelyek bizonyos összefüggésben okként, más összefüggésben okozatként szerepelnek. A magyar anyanyelvű cigány közösségeknek például összehasonlíthatatlanul nagyobb esélyük van arra, hogy az iskoláztatásban magasabb szintig jussanak el, és így választási lehetőségeik bővüljenek. Ugyancsak a magyar anyanyelv már önmagában is a nagyobb integráltság mutatója, és jelzi, hogy ezek a cigány csoportok szorosabb szálakkal, kötődésekkel ágyazódtak a többségi társadalomba. De a nem magyar anyanyelvűség sem jelent feltétlenül teljes társadalmi kirekesztettséget, hiszen például a románul beszélő cigányok anyanyelve jelzi, hogy ők egy másik országban átestek a nyelvi és ezzel együtt bizonyos mértékű társadalmi asszimiláción. Még a cigány anyanyelvű cigányok egyes csoportjaira is az a jellemző, hogy az általuk nyújtott fontosabb szolgáltatás következtében élvezett, garanciákkal övezett (rendi) helyzet tette

¹ Havas Gábor: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. *Cigányvizsgálatok*. 1982:181-202. Budapest: Művelődéskutató Intézet.

lehetővé, hogy megőrizték nyelvüket és méltóságukat. Míg a magyar anyanyelvű cigányok egyes csoportjait éppen az alávetett szolgahelyzet készítette nyelvük korai feladására. A hagyományos mesterség is a vándorélet és a teljes letelepedés közötti átmenet különböző fokozatait tette lehetővé, illetve kényszerítette ki, és a kizárólag gazdasági ügyletekre, tranzakciókra korlátozódó viszonylatoktól a személyiség teljes átformálódását igénylő helyzetekig a többségi társadalommal kiépült kapcsolatrendszer különböző típusainak széles skáláját hozta létre.

A 45 után lezajló gazdasági, társadalmi változások a munkaerő új piacait nyitották meg a cigányság számára is. Ezek az újonnan kínálkozó lehetőségek azonban nem érintették, mert nem is érinthették egyformán az egész cigányságot, és a különböző hagyományokkal rendelkező, eltérő életformájú, más-más régióban élő cigányok számára nem azonos választási lehetőséget kínáltak. A munkaerőpiac szívóhatása ugyan érvényesült, de csak azokra a csoportokra gyakorolt nagyobb hatást, amelyekben az átváltásnak viszonylag sok feltétele adott volt, ahol „kilincs és kéz egymásba illett”. Kutatásunk alapján néhány ilyen átváltási stratégiát próbálunk jellemezni.

Törekvés a hagyományos életforma elemeinek megőrzésére: a szerző-mozgó életforma

A cigányság egyes csoportjai egészen a legutolsó időkig (egy-két évtizeddel ezelőttig) tulajdonképpen nomadizáló életet éltek, foglalkozásuk olyan jellegű volt, amely a vándorló életet részben lehetővé tette, részben meg is kívánta. A megélhetés forrásai és a sátoros vándoréletmód szervesen kapcsolódtak egybe. Akkor is megélhetésük, sőt ezen keresztül életformájuk lényegéhez tartozott a félig-meddig vándorló életvitel, ha esetleg generációk óta azonos helyen húzták meg magukat télire, vagy volt egy fix pont, ahová vándorlásaikból visszatértek, és ahol a tágabb rokonság elsősorban lakott. A „bázis-településhez” fűződő kapcsolatuk mindenképpen laza, esetleges, tartalmatlan és szakadékonny maradt. Jól mutatja ezt az egyik vizsgált település példája, ahová a cigány nyelv lovári dialektusát beszélő üstfoltozó cigányok a negyvenes évek elején kerültek át egy szomszédos településről, és a nem teljesen megbízható történeti adatok alapján úgy tűnik, hogy átköltözésüket megelőzően ott sem éltek hosszú ideig. Talán húsz-harminc évvel korábban telepedtek meg a településtől távol, „természeti” környezetben, és amikor helyzetük ott a hatóságok átlagosnál erőteljesebb zaklatásai miatt elviselhetetlenné vált, minden különösebb habozás vagy szívfájdalom nélkül telepedtek át kollektíven új lakóhelyükre.

Ezeknél a cigány csoportoknál a hagyományos mesterség folytatásának a lehetőségei alapjaiban rendültek meg, vagyis az adott mesterség üzésének többé egyáltalán nincs, vagy rohamosan szűkülő mértékben van csak piaca. Ugyanakkor éppen a korábbi életvitel és az ebből következő hagyományok olyan mértékű távolságot teremtettek köztük és a többségi társadalom között, hogy ezt a távolságot igen nehéz áthidalni. Tulajdonképpen nem kínálkozik számukra igazán vonzó, vagy bármilyen szempontból perspektivikus lehetőség arra, hogy a régi és alapjaiban megrendült megélhetési forrást, egzisztenciát egy másikra cseréljék fel. Kultúrájuk jellege és a korábbi életmódjukból szükségszerűen következő teljes iskolázatlanság az alapvető akadályai annak, hogy a társadalmi intézmények gyorsan és valóságosan beépüljenek az életükbe, és hogy a gazdaság bármely szektorában a gyors integrálódás reménye kecsegtessen. Az általuk elérhető munkahelyek annyira nem vonzóak, és a reálisan kínálkozó perspektívák annyira nem csábítóak, hogy minden eszközzel megpróbálják a korábbi életformát, életvitelt úgy fönntartani,

hogy a már egyáltalán nem, vagy alig űzhető, egyre gyöngébben csörgedező jövedelmet biztosító hagyományos életforma alapjai teljesen ne rendüljenek meg, és segítségével az életforma bizonyos elemei továbbra is fenntarthatók legyenek. Az a fajta tradicionális, vándorló, „szerző-mozgó” élet, amit korábban éltek, számukra teljes élet volt. Mostanra viszont a makrostrukturális változások kényszere olyan helyzetet teremtett, amelyben kénytelen-kelletlen le kell mondaniuk a hagyományos megélhetési forrásokról. Éppen korábbi életformájuk alapvető „mássága” miatt ez nagyon nehezen megy. Természetes, hogy elsősorban azokat a lehetőségeket keresik, amelyek a legkevesebb önfeladással járnak, még akkor is, ha ez mind nagyobb ellenállásba ütközik. Egy ponton túl ez a magatartás szükségszerűen üzöttséghez, hajszoltságához vezet, és képviselői könnyen sodródhatnak olyan helyzetbe, amelyben félbűnöző, vagy bűnöző egzisztenciákká válnak.

Az üstházkészítés és a hozzá hasonló vándor cigány foglalkozások piacának fokozatos összezsugorodásával, azok helyét egyre inkább más, hasonló eszközökkel elérhető jövedelemforrások veszik át: tollgyűjtés, vasgyűjtés, a kereskedelem olyan formái, amelyek lóval és kocsival űzhetők stb. Hogy éppen melyek ezek, azt a szezonális lehetőségek, a közvetítő kereskedelem piacain jelentkező kereslet, a különböző konjunktúrák és egy sor egyéb feltétel dönti el. A cigányok mindenesetre igen rugalmasan igyekeznek alkalmazkodni a változó feltételekhez és körülményekhez. Amikor például arra törekszenek, hogy a falusi házaknál begyűjtött tollat használati tárgyért (például konyhaedények) cseréljék, és ne pénzért vegyék meg, akkor ezzel a „játéklehetőséget” növelik, mert pénzfizetés esetén előbb-utóbb kialakulna az egységnyi toll szabott ára, így viszont a cserére szánt használati tárgyakhoz egy esetleges árszállításkor vagy alkalmi vétellel a szokásosnál olcsóbban is hozzájuthatnak, és ily módon a tiszta haszon máris növekedett. Ha egy „üzleti út” sok szempontból sikertelen, tehát például nincs toll, nincs foltoznivaló edény, nincs ócskavas stb., még mindig meg lehet alkudni valami régiségre, amit filléres vétel után a régiségekkel foglalkozó közvetítő kereskedelem csatornáin némi haszonnal tovább lehet adni, vagy ha ez sincs, lehet kérni legalább egy darab kenyeret, egy kis gyümölcsöt stb. De tágítható a kör szerencsésebb, jövedelmezőbb irányba is. Külföldiektől felvásárolt, keresett árucikkek is értékesíthetők a házaló közvetítő kereskedelem csatornáin. Vagyis a skála esetenként a mindkét fél számára előnyös, komoly üzlettől a rámenős vagy alázatos kéregetésig terjedhet, ami nem azt jelenti, hogy minden egyes ilyenfajta egzisztenciát élő cigány a teljes skálát végigzongorázza, hiszen köztük is vannak ügyesebb, élelmesebb, mozgékonyabb emberek, és esettebb, éppen csak tengődő „másodhegedűsök”.

A hagyományos mesterségek helyét és szerepét a megélhetésben olyan tevékenységek veszik át, amelyek iránt reális kereslet van. A kereslet megmutatkozik abban is, hogy az állam az összegyűjtött tollat, vashulladékot átveszi, azért pénzt ad, a lakosság pedig a cigányok által széthordott és házaló módra terjesztett árucikkeket megvásárolja. Az állami intézmények, hatóságok magatartása mégis mindezzel szemben igen ambivalens. Egyrészt kénytelenek elismerni e tevékenységek (vagy legalábbis egy részük) gazdasági szükségességét, másrészt a tevékenységek űzésével szükségszerűen együtt járó, kevésbé ellenőrizhető és a többségi társadalom normáiba ütköző „félnomád” életformát elfogadhatatlannak tartják. Ezért kénytelenek e tevékenységek bizonyos formáit legalísnak elfogadni, és jogilag szentesíteni, ugyanakkor megpróbálják azokat maximálisan ellenőrzésük alá vonni, a tevékenységek körét és határát mindenféle értelemben a minimálisra korlátozni. Az ilyenfajta megélhetési forrásokhoz a cigányok egyre inkább csak úgy juthatnak hozzá, ha ez intézményesen szentesül, tudomásul veszik és engedélyezik. Már önmagában ahhoz, hogy ne fenyegetse őket a közveszélyes munkakerülés vádjá, és ne kelljen állandó vállalati munkaviszonyt létesíteniük, is

kell valamiféle hivatalos papír, engedély. Márpedig az ilyenfajta tevékenységek folytatásához szükséges működési terület földrajzi határát is igyekeznek igen erősen korlátozni.

Szigorúan szabályozzák a hatóságok azt is, hogy ilyenfajta tevékenységet kizárólag az üzhet, akinek ehhez személyre szóló engedélye van, a családtagjai már nem. Rendőrök igazoltatják a lovaskocsival üzleti útra induló vagy onnan hazatérő cigányt, átnézik rakományát, hogy ellenőrizték, nem lépte-e át a megszabott határokat. Általában mindenféle zaklatásokkal igyekeznek életét megkeseríteni, és így közvetett módon e tevékenységformák, vagyis az életforma feladására kényszeríteni.

A cigányok, akiknek ezek a lehetőségek mégis megengedik, hogy ideig-óráig fenntartsák korábbi életmódjukat, a felszínen igyekeznek megfelelni a hatóságok által előírt követelményeknek. Beszerzik a szükséges engedélyeket, igyekeznek azt a látszatot kelteni, hogy ők a szabályoknak megfelelően járnak el, ugyanakkor mégiscsak megpróbálják a tevékenységek határait a hatóságok megszabta kereteken túlra tágítani. Ebből a magatartásból egy „kétnyelvűség” jön létre. Látszólag elfogadják a többségi társadalom összes korlátozó követelményét, az eredmény mégis az, hogy a lehetőségek tágítása, bővítése, még hozzá tradicionális alapokon nyugvó bővítése felé igyekeznek a határokat kitolni.

A hatóságok kijátszásának többféle módja van. A lényeg az, hogy az ilyenfajta életmódot élő cigányok szükségszerűen állandóan a törvényszegés határán élnek, ezért rengeteg üldözöttségben van részük. Amikor a tanácsi tisztviselő azt mondja, hogy az ilyen engedélyek kiadása nagyon káros, mert a csavargáshoz ad legális alapot, akkor egyértelműen megfogalmazza a többségi társadalom álláspontját, amely szerint az ilyenfajta nomadizálás nyomait és maradványait őrző életforma ebben a társadalomban nem kívánatos, és a munkahellyel rendelkező, jobban ellenőrizhető, jobban szemmel tartható cigányok életformáját sokkal kívánatosabbnak tartja.

Azonban helytől, időtől és személyektől függően a bánásmód változhat. Az egyik esetben szemet hunyhatnak olyasmi fölött, amiért máskor szigorú pénzbüntetést szabnak ki. Nem pontosan számíthatók ki tehát a következmények, egyértelmű jogi garanciák semmi vonatkozásban sincsenek, ezért az ilyen forrásokból élő cigányok mindig újra és újra megpróbálják a lehetőségek határait kitapogatni. Ebben az életformában többek között az a vonzó, hogy a folyton változó külső feltételekhez való rugalmas alkalmazkodást igényel, e rugalmasság révén a keretek hol itt, hol ott tágíthatók, és így a jövedelem nagysága, vagy megszerzésének módja sem mozog olyan szűk határok között, mint vállalati munkaviszony esetén.

Az ipari munkahelyeken nehezen tájékozódó, viszonyait átlátni alig képes, az üzemben megkívánt készségekkel egyáltalán nem, vagy alig rendelkező, iskolázatlan cigánynak a munkaerő visszatartásán és így a fáradság csökkentésén túl valószínűleg semmilyen kombinációs lehetősége, „mozgásteret” nincs, de mindenképpen sokkal kevesebb, mint a munkakörnyezetben felnőtt, gyári viszonyokat jobban ismerő munkásoknak. Ezért cserélik fel a hagyományos mesterség romjaira épült, vagy attól már teljesen el is szakadt „szerző-mozgó” életformát olyan nehezen vállalati munkaviszonyra különösen az idősebb, tradicionális viszonyok között felnőtt cigányok.

Különösen nehéz ezt a lépést megtenni akkor, ha az iparba kerülő cigánynak az idegen és sokszor ellenségesnek tűnő munkahelyi környezetben családi kapcsolatok nélkül, egyedül kell

boldogulnia. A „szerzőmozgó” életben támaszkodhat, sőt, szükségszerűen támaszkodnia kell a közösségi erőforrásokra, a rokoni kapcsolatok erejére. A tágabb rokonsági rendszer bekapcsolása az információszerzésben és az éppen felkínálkozó lehetőségek jobb kihasználásában egyaránt nélkülözhetetlen. Az üzlet hasznának (pénzbevétel és természetbeni jövedelem) az elosztása, felélése is ilyen nagycsaládi rendszerben történik.

Az ilyen közösségekben valóságos nagycsaládi központok alakulnak ki - rendszerint valamelyik patriarchális színezetű tekintéllyel rendelkező nagyapa portája körül -, és mindez képszerűen is megjelenik: a valamivel jobb minőségű téglaházakat a fiatalabb rokonok (gyerekek, unokák) családi putrijai veszik körül. De hosszabb-rövidebb időre csaknem mindennap felbukkannak itt a távolabb lakó, ám ugyanebbe a rokonsági körbe tartozó rokonok is. Információk cserélnek gazdát, üzleti utak tervei születnek meg, a sikeres portyák után pedig zsákokban mérik szét, és a kiscsaládok között elosztják az összegyűjtött termést (nem feltétlenül annak a logikája szerint, hogy honnan mennyien vettek részt az akcióban), együtt isszák meg a sikeres üzlet örömeire vásárolt bort, együtt eszik meg a hirtelenjében levágott két pár tyúkot, esetleg kiscsaládok több napja éhező gyerekei jutnak így egy-egy jobb falathoz.

A garanciákkal nem kellően körülbástyázott, gyakran alkalmoszerű jövedelemforrások nem tesznek lehetővé tervezett, beosztó életet, nagyobb mértékű fölhalmozást. Az olykor könnyen szerzett, nagyobb összegű bevétel ugyanolyan könnyen el is megy. Nincs hova, nincs miért felhalmozni. Ezért szívesebben költenek személyes jellegű ingóságokra (nagy értékű fülbevalókra, gyűrűre, a hagyományos viseleti szokásokhoz alkalmazkodó értékes ruházatra), mint tartós befektetésekre. Ráadásul az ilyen jellegű nagyvonalúságot a közösség elismeréssel jutalmazza, növeli az egyén presztízsét, megbecsülését.

Az életforma nagycsaládi alapon történő szerveződése nemcsak a jövedelemszerzésre nyomja rá bélyegét, hanem az élet majd minden területére. Rokonok egész csapata indul együtt meglátogatni a kórházban fekvő gyereket vagy felnőttet, a börtönben lévő rokont (nem pusztán látogatás ez, hanem kollektív program, akció, amely magában hordozza a kollektív fellépés lehetőségét a gondatlanul eljáró orvossal, ápolónővel, a kellemetlenkedő hatósággal, az ellenségesen viselkedő többségi környezettel szemben), nagyszülők vállalják át az élettársi kapcsolatok felbomlása miatt terhessé vált, vagy a szülők elítélése miatt magára maradt gyermekek gondozását, más településen lakó kiscsalád költözik vissza az anya szüleihez az apa bebörtönzése miatt, váratlanul magára maradt asszony keres menedéket a szüleinél akkor is, ha a laksűrűség ezt teljesen irracionálissá teszi.

Egy külső racionalitás nézőpontjából szemlélve indokolatlannak látszik az is, hogy a kórházi látogatásra induló öt rokonhoz miért csatlakozik munkanapját föláldozva, szabadságot igényelve a már vállalatnál dolgozó hatodik, hogy az üzleti útra induló szülők miért tartják otthon az iskolából a kisebbek őrzésére az iskolás gyereket, és miért nem bízzák inkább valamelyik felnőtt rokonra a feladatot, de az életforma belső logikája szerint mindez nagyon is indokolt. Nem csoda az sem, ha a „szerző-mozgó” életformában élő szülők nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget gyermekeik iskoláztatásának, hiszen az ő megélhetésükben az iskolázottság vagy annak hiánya nem játszik semmilyen szerepet, a jövedelem nagysága olyan készségektől és képességektől függ elsősorban, amelyeket az iskolában nem lehet elsajátítani. A maguk szempontjából igazuk van abban is, hogy a tizennégy éves korára legjobb esetben három-négy osztályig elvergődő gyerekeknek sok haszna nem származik abból, ha még egy évet elkínldódik az iskolában, viszont mindez elvonja potenciális munkaerejét a családtól. Ez a szülői

attitűd csak akkor válhat konfliktusok forrásává, ha egy valóban tágabb perspektíva lehetőségétől fosztja meg a gyereket.

A „kényelvűség” bonyolultabb változata, amikor a cigányok vállalati munkavisztonnyal próbálják összeegyeztetni a hagyományos életforma bizonyos elemeit. Ebben az esetben látszólag elfogadják a többségi társadalomnak azt a különféle pressziókkal nyomatékositott kívánságát, hogy állandó vállalati munkavisztonyt létesítsenek, és ezzel megtegyék az első jelentősebb lépéseket az asszimiláció irányába. Az egyik megoldási változat a „szerző-mozgó” tevékenységgel időben összeegyeztethető időszakos munkavisztonyok létesítése. Ilyen munkát kínálnak többek között a nagyszámú idénymunkást foglalkoztató élelmiszeripari üzemek (konzervgyár, cukorgyár), a mezőgazdasági munkacsúcsok idején az állami gazdaságok, a tsz-ek. Ez a változat sajátos, átmeneti formákat alakít ki, ahol nehezen elviselhető, kiszolgáltatottsággal járó, ugyanakkor biztonságosabb vállalati munkavisztonyban töltött és kötetlenebb, szabadabb, de zaklatottabb, több kockázattal járó, munkavisztony nélküli időszakok váltják egymást. A szezonmunka idején a cigányok a legártalmasabb, legkellemetlenebb munkák elvégzésére kényszerűnek, maga a szezonmunka és a munkaszervezet egyes vonásai viszont jól összeegyeztethetők a „szerző-mozgó” nagycsaládi életformával.

Egy másik változat a helyi gazdasági intézményekkel létesített olyan állandó munkavisztony, amely azonban mégis bizonyos szabadságot tesz lehetővé. Ezek az intézmények (elsősorban a tsz) végeznek olyan tevékenységeket is, amelyeknek munkaerő-szükséglete nem egyenletes (például egyes melléküzemági tevékenységek), és előfordul, hogy ők maguk kénytelenek hazaküldeni a munkaerő egy részét. Cserébe kénytelen-kelletlen tudomásul veszik, hogy az ilyen munkákra vállalkozó emberek egy része esetenként a saját döntése alapján nem megy be dolgozni, mert a „szerző-mozgó” tevékenységek piacain jobb lehetősége akadt. Persze szó sincs egyszer és mindenkorra érvényes megegyezésről, a mulasztások mértéke körül állandó harc folyik, a tűrési határok változnak és előfordul, hogy a szóban forgó gazdasági egység éppen akkor tagadja meg a munkát alkalmazottjától, amikor annak szüksége lenne rá, vagy éppen visszaadja a túl sokat mulasztott munkás munkakönyvét.

Más vállalati munkavisztonyokról még inkább elmondható, hogy hasonló logika alapján némi szabad mozgásteret kínálnak a cigányoknak. A budapesti és vidéki IKV-k háztakarítói ma már jórészt cigányok. Az egy személyre jutó feladat néhány tanácsi bérház rendszeres tisztántartása. A munkakör jellege lehetővé, a munkaerőgondok pedig szükségessé teszik, hogy a vállalat rugalmasan viszonyuljon alkalmazottaihoz. Nincs szigorúan ellenőrzött munkaidő, nincsenek mereven alkalmazott előírások, így aztán előfordul, hogy rokonok egymást helyettesítik, hogy a férj a munkába menni éppen nem tudó asszony feladatát is elvégzi, hogy a vállalatnál munkavisztonyban nem álló családtagok segítenek be, és ilyen módon lehetővé válik, hogy mások ügyes-bajos dolgaikat intézzék, egy váratlanul felkínálkozó, jobban fizető üzlet után menjenek stb. Azon kívül ez a munka lehetőséget nyújt használt ruhák rekuperálására, kidobott lim-lomok, régiségek beszerzésére és értékesítésére, vagyis a szerző-mozgó modell életben tartására.

Lakóhelytől távoli munkavállalás: építőipari brigádok

Kutatásunk során három olyan cigány közösséget vizsgáltunk, amely ipari munkahelyektől távol fekvő, kevés és rosszul fizetett helybeli munkalehetőséget kínáló, csökkenő lélekszámú, elhanyagolt infrastruktúrájú ún. sorvadó településeken él. A három közösség közül kettő

magyar anyanyelvű, fő megélhetési forrását a háború előtt a vályogvetés képezte. A harmadik közösség román anyanyelvű, hagyományos mesterségük a teknővájás volt. A két magyar anyanyelvű közösség megélhetésében egészen a hatvanas évek közepéig jelentős szerepet játszott a vályogvetés. A teknővájók esetében pedig nagyjából ugyanaddig az időpontig a teknővájáshoz szorosan kapcsolódó erdészeti munka jelentette a megélhetés fő forrását. A hatvanas évek közepéig-végéig mindhárom helyen fennmaradt a telepi elkülönültség és az ezzel járó kezdetleges lakásszint. Sem a hagyományos vagy ahhoz kapcsolódó helyi megélhetési források, sem a telepi körülmények nem tették lehetővé a saját tulajdonú házra, telekre és a kiscsaládok fokozatos elkülönülésére épülő felhalmozó életvitel, a tárgyakban testet öltő gyarapodás kialakulását. A helyi termelőszövetkezetek, állami gazdaságok, erdőgazdaságok még elképesztően alacsony bérezés mellett is csak a munkaképes korú cigányok kis hányadának biztosították állandó munkát, többségük ideény- és alkalmi munkák végzésére, illetve a parasztgazdaságok napszámos szükségletének fedezésére kényszerült. 45 után kimaradtak a földosztásból, a teljes kollektivizálás idején nem válhattak tsz-tagokká. Az elkülönült saját tulajdonú ház és telek hiányában a tsz-tagság legnagyobb előnye, a komolyabb színvonalú háztáji gazdálkodás különben sem lett volna megvalósítható. Ahol a hetvenes évek táján a Cs-lakásépítési akció keretében a hagyományos telepek megszűntek, ott továbbra is szegregált, a telepi létforma alapvető vonásait meg nem szüntető új telepek jöttek létre; ahol a régi telep korábbi egyöntetűségét a helyben vagy a környékbeli hasonló adottságú falvakban régi parasztházakat vásárló családok elköltözésének lassú folyamata bontotta meg, ott mindig akadtak új beköltözők, és a telepen élők korábbi helyzete alapvetően szintén nem változott meg.

A közösség egy-két tagjának a nem cigányokkal kiépített kivételesen jó kapcsolatok, az átlagon felüli alkalmazkodó képesség, a többségi társadalom mintái iránti átlagon felüli fogékonyság ugyan lehetővé tette, hogy a szűkös helyi munkapiacra is biztonságos megélhetéshez jussanak, de a többséget a kényszer az egyre nagyobb munkaerőhiánnyal küszködő, ezért egyre nagyobb szívóhatású ipari munkahelyek felé hajtotta. A falusi gyarapodás háztájira épülő mintái a telepi viszonyok között követhetetlenek voltak számukra, a helyi és nagyvárosi munkabérek közötti olló növekedett. A munkacsúcsok átmenetiek és esetlegesek voltak ahhoz, hogy a felsorolt hátrányokat ellensúlyozhassák. Az ipari segédmunka iránti keresletet egészen kézzelfoghatóvá tették a cigányok számára a telepeken felbukkanó vállalati munkástoborzók, akik a helyi lehetőségekhez képest csábító ajánlataikkal katalizátornak bizonyultak a kényszerű átváltás megindításában.

Elsősorban és mindenek előtt az építőipar jelentett korlátlan felvevőpiacot, mert a szorongató munkaerőhiány közepette lassan beinduló gépesítés ellenére továbbra is számos munkafajta, illetve munkafázis igényelte a kézi munkát, a nagy fizikai erőfeszítést, és mert az építőipari munkák jellege, szervezettségi szintje nagy mennyiségű konvertálható, a különböző munkafajták és munkaterületek között könnyen mozgatható munkaerőt igényelt. Ezek a munkaterületek, miután áthullámozott rajtuk az ipari munkássá válás kényszerű útját járó volt agrárproletárok és az ötvenes években földjükről „elűzött” volt kisparasztok tömege, a hatvanas évek végétől munkásképző nélkül maradtak volna, ha a korábbi „társadalmi bázis” felől egyre vékonyabban csordogáló utánpótlást nem egészítik ki a frissen beáramló cigány munkások. Csőfektetés, betonútépítés, szegélyfestés, „kifejezett földmunka” (nem a legkönnyebb és nem a legjobb bérkategóriába tartozó), az átlagosnál rosszabb szociális ellátottság, időjárási viszontagságok, hosszú és kényelmetlen utazgatások szállásról munkahelyre és vissza, gyakran változó és időnként egészen kezdetleges körülményeket kínáló szálláshelyek. Körülöttük munkagép (ezeket az esetek döntő többségében nem cigányok kezelik), ők kiszolgálják a gépet,

szétterítik a betont, az aszfaltot, kilapátolják a földet a cső mellől, ahová a markoló már nem fér be. A gép előtt vagy a gép után következnek. Ehhez a munkához nem kell különösebb iskolázottság, nem kellene finom és precíz mozdulatok, „kilincs és kéz egymásba illik”.

A közösség védelméből, az otthoni megszokott körülmények közül kiszakadó, építőiparba szegődő és kezdetben teljesen ismeretlen terepen mozgó cigányok számára némi védettséget és az első lépésekhez erőt ad, hogy közeli rokonokból, a lakóhelyi közösség tagjaiból szerveződő brigád tagjaként vállalhatják fel a munkát. Maguk döntenek el, hogy kikkel dolgoznak együtt, és a döntést az otthoni rokonsági, közösségi kötelékek, rokon- és ellenszenvek határozzák meg. Rosszul tájékozódnak a jogszabályok, a rendelkezések, intézményes viszonyok számukra elfogadhatatlan dzsungelében, új, eddig ismeretlen, sokszor személytelenebb emberi viszonyokhoz kell akklimatizálódniuk, de mindezeket a terheket és nehézségeket némiképp ellensúlyozza, hogy együtt élnek át őket, egymás jelenlétéből erőt merítenek, és kollektíven léphetnek fel a munkaadóval, munkahelyi felettesekkel szemben minden vélt és valós sérelem esetén. Ezentúl együtt lakhatnak a szállón, együtt léphetnek be a kocsmába, szórakozóhelyekre, és együtt utazhatnak haza. A későbbiekben újonnan munkába álló fiatalok a lakóhelyről eljáró, már kialakult brigádokhoz csatlakoznak, és a már bizonyos tapasztalattal rendelkező idősebbek ismerős közegében szocializálódnak az ipari munkához, a városhoz.

De a külön cigány brigádok kialakulása kettős törekvés eredménye. Nemcsak a cigányoknak érdekük a csoportos elszegődés, hanem az építőipari vállalatoknak is, mert így könnyebben oldhatják meg egyes munkakörök betöltését, a munkaerő mozgatását, az irányítás és bánásmód kérdését. Ma már a legtöbb építőipari vállalatnál, szövetkezetnél kialakult az ún. közvetlen termelésirányítóknak (művezetőknek, építésvezetőknek) az a köre, amely csak (vagy elsősorban) cigány munkaerőt foglalkoztat, és ennek megfelelően szakosodott ilyen vagy olyan munkafázisok lebonyolítására. Ezek a munkavezetők a termelés tényezőjének tekintik, és bekalkulálják a cigány brigádok foglalkoztatásával kapcsolatos összes sajátos problémát: a csoportos ki- és belépéseket, az életformával szorosan összefüggő mulasztási szokásokat, a brigádon belüli munkahelyi konfliktusokat stb.

Eközben a cigány brigádok megtanulják a munkaerőpiac törvényeit, kitapasztalják, hogy mit engedhetnek meg maguknak a munkahelyen, egyre hatékonyabban mozognak a munkahelyek között. Ez nem jelenti azt, hogy minden lépésük vagy döntésük racionális, hogy mindig átlátják előre a következményeket, de mindenképpen kialakul az az érzésük, hogy helyzetük alakításában ők maguk is részt vesznek, ők maguk is szabnak feltételeket, és van egy bizonyos autonómiájuk a munkaadókhöz képest. Az ebből fakadó növekvő öntudatot tovább erősíti a második gazdaságba való fokozatos bekapcsolódásuk. Ma már a különböző magánépítkezések volumene olyan nagy, hogy az építőipari munkahelyeken dolgozó cigányok különmunkákat szervező munkatársak vagy a konkrét ajánlatot tevő magánmegrendelők révén előbb-utóbb szükségszerűen bekapcsolódnak a második gazdaság áramkörébe. Délutánonként és hétvégeken családi és hétvégi házak építésében vesznek részt, feketén gazdát cserélő építőanyagok rakodását, szállítását vállalják, vagyis munkahelyüknél és munkakörüknél fogva a legváltozatosabb különmunkákhoz jutnak hozzá.

A második gazdaság kínálta lehetőségek csökkentik a munkahelyi kiszolgáltatottságot is, és növelik a függetlenséget a vállalati munkaadóval szemben. A munkahelyváltás időnként hosszabb ideig elhúzódó időszakait a maszek munkák nyújtotta jövedelemmel könnyebben át lehet vészelní, a művezetőkkel, gépkezelőkkel közösen végrehajtott tranzakciók, a közös

érdekeltséget kialakító ügyletek pedig megváltoztatják az eredeti munkahelyi viszonylatokat, és az egyoldalú alárendeltségre épülő kapcsolatokat a kölcsönösség irányába tolják el. Mindez nem azt jelenti, hogy az építőiparban dolgozó cigányok egyöntetű sikerességgel alkalmazkodnak a gazdaság, a konkrét munkahely és egyáltalán a lakóhelytől távoli munkavállalás szabta feltételekhez. A munkahely-változtatási stratégiákban éppúgy, mint a második gazdaság lehetőségeinek kiaknázásában igen jelentősek a különbségek. Az eligazodni nem tudást ellensúlyozó erőszakos fellépés túlzott agresszivitásba csaphat át, és felbillentheti a művezető és a cigány brigád közötti kapcsolat ingatag egyensúlyát. A pillanatnyi indulatok meggondolatlan kilépéseket indukálhatnak, az aláztos alkalmazkodni igyekvés nyers kizsákmányoltság-hoz, jogfosztott helyzethez vezethet. A második piacon szerezhető munka 30 (már ez is két és félszerese a vállalati órabérnek) és 60 Ft-os órabérért is. Van, aki 600 Ft-ot szed össze egy hétvégén, más ennek a háromszorosát is megkeresi. Az, hogy valaki az egyikhez vagy a másikhoz jut hozzá, nem a véletlen, és nem is alkalomszerű esetlegességek következménye, hanem a tárgyalóképesség, a piacismeret, a kapcsolatteremtési készség és az erre épülő ismeretségi kör, a különböző munkafajtákban való jártasság, a kalkulációs és munkaszervezési képesség megléte vagy hiánya szabja meg. Azt, hogy a második gazdaság piacán megjelenő egyes cigány brigádoknál ezek a készségek milyen mértékben vannak meg, az az építőiparban eltöltött idő hossza mellett elsősorban a gyerekkori szocializáció vagyis a kibocsátó közösség tradíciói, szokásrendje és magatartási mintái által meghatározott. Úgy tűnik például, hogy a kupec hagyományokkal rendelkező közösségek tagjai jobban érvényesülnek ezen a piacon, mint a tradicionálisan is inkább proletár mentalitású vályogvető közösségek tagjai.

Tévedés volna azonban ezeket a cigány brigádokat befelé teljesen egységes, kikezdetetlen szolidaritású csoportoknak tekinteni. Megalakulásuk pillanatától rejtett törésvonalak hálózák be, hiszen amilyen szorosak a brigádot megalapozó rokoni és más közösségen belüli kötődések, ugyanolyan könnyen válnak konfliktusok forrásává. A telepszerű közelségben együtt élő cigány közösségekben vannak kialakult, tartós frontvonalak. Egy-egy elkülönülő rokonsági rendszert esetleg évtizedekkel ezelőtti életmódkülönbségekre visszautaló előítéletek fordítanak szembe a másikkal. Ezekben az esetekben az újabb és újabb konfliktusok csupán alkalmak a hagyományos ellentétek kiélésére, manifesztálására. De a történetileg kialakult ellentéteket kiegészítik a pillanatnyi szituációhoz kötődő, újfajta csoportosulásokat létrehozó konfliktusok. E konfliktusok általában az asszimilálódási, emelkedési vágy és közösségi kötődés ellenkező előjelű késztetései körül szerveződnek. A telepszerű együttélés körülményei között a belső rétegződés, illetve az egyenlőtlenségek növekedése - gyakran látszólag kicsinyes perlekedések formájában - tulajdonképpen a kiválás és elvegyülés, az önérvényesítés és szolidaritás, a cigány identitás megtagadása és a közösséggel való azonosulás rendkívül súlyos konfliktusát veti fel. Mindez a külvilág felé megmutatkozó szolidaritás és a nem cigányok, intézmények, hatóságok egymás elleni kijátszásának együttes jelenlétében is tetten érhető. Végül jelentős problémák származnak abból is, hogy a tulajdonképpen csak két-három személyt érintő konfliktusok (pl. egy élettárs elcsábítása) az intim szféra szinte teljes hiánya és a közösség erőteljes ellenőrzése miatt végiggyűrűznek az egész közösségen, és nemcsak a közvetlen érdekelt személyeket, hanem a mögéjük felsorakozó csoportokat is szembeállítják egymással.

A több évtizedre visszanyúló vagy még régebből származó ellentétek eleve szabályozzák a brigádok felállási formáit. De az otthoni aktuális konfliktusok meglévő brigádok szétrobbanásához, új összetételű brigádok létrejöttéhez vezethetnek. Sőt a lakóhelyi közösségben lezajló és a brigádok egységét ilyen alapon feszegető konfliktusok mellett a

brigádon belüli ellentétek forrásává válnak maguk az ipari szocializáció fejleményei is. Munkahelyi vezetőikkel kiépített szoros kapcsolatai segítségével egy-egy brigádvezető kivételezett helyzetbe kerülhet, és bizonyos esetekben fontosabbá válhat számára a főnökeivel, mint a brigádtársaival való szolidaritás. A második gazdasággal összefüggő ügyletek bonyolításában is kialakulnak szerepek, a tárgyalás, az alkudozás egykét ember monopóliuma, ennek megfelelően a különmunkák és a belőlük származó jövedelem elosztásában is egyenlőtlenségek alakulnak ki. Ez gyakran vált ki a brigád felbomlásával vagy két-három ember kiválásával végződő konfliktusokat. Semmi sem pótolhatja azonban, vagy legalábbis az esetek döntő többségében nincs olyan reális alternatíva, amely ellensúlyozná a kollektív fellépésből fakadó előnyöket és a közös együttlét kínálta társas kielégülés örömét adó pillanatokat. Ezért van az, hogy a cigány építőipari brigádok pillanatnyi összetételüket tekintve lehetnek nagyon szakadékony, bomlékony képződmények, de a pillanatnyi ösz-szetétel változásától függetlenül stabil és tartós keretei a cigányok építőipari munkavállalásának.

Az otthonról építőiparba eljáró férfiak - különösen a második gazdaság nyújtotta lehetőségeket is figyelembe véve - kétségtelenül többet keresnek, mintha otthon maradtak volna. Ez a jövedelemnövekedés azonban a sorvadó kisteleplülések telepen vagy telepszerűen együtt élő közösségei esetében kevés változást eredményez az otthon maradt család életkörülményeiben. Nemcsak a putri vagy a putrinál valamivel magasabb színvonalú, hagyományos építésű lakóépület, hanem az egymáshoz közel felhúzott, szűkös és rosszul megépített Cs-házak sem olyan keretei az életnek, amelyek a felhalmozást, a tartós fogyasztási cikkek szívós és fokozatos megszerzését reális, kézzel fogható perspektívává tennék. Ilyen feltételek között a háztáji még a saját fogyasztásnak sem válik rendszeres, stabil bázisává. A piacra termelés mint szisztematikus törekvés fel sem merül. A férfiak hetenként legfeljebb egyszer járnak haza, de éppen a városi és otthoni élmények szembesítése, vagy a különmunkák következtében gyakran előfordul az is, hogy a hazalátogatások ennél is ritkábbakká válnak. A férfiak máshol szerzett jövedelmeiből legfeljebb a vállalati munkabér kerül haza, a különmunkából származó pénzeket az asszonyok elől eltitkolva kizárólag saját fogyasztásukra fordítják. De legtöbbször a fizetés is megcsappan, mire hazaér. A fiatal férfiak a város öltözködési divathullámaait követve, annak sajátos, csak rájuk jellemző, a mintául szolgáló divatos viseletnél sokkal harsányabb változatát kialakítva, minden fizetés után új „cuccokban” pompázva érkeznek haza, kezükben esetleg egy-egy frissen vásárolt kazettás magnót vagy zsebrádiót lobogtatva. Mivel ez a jövedelemhez képest pazarlónak tűnő fogyasztás növeli a fiatal férfiak otthoni presztízsét is, és bizonyos értelemben egymásra licitáló vetélkedéssé válik, az asszonyok (a feleségek is, de különösen az anyák) elfogadják a jövedelem-felhasználásnak ezt a módját. A férfiak az asszonyoknak, gyerekeknek csak a legritkább esetben visznek ajándékot, legfeljebb némi húst vagy egyéb élelmiszert, ami megint csak a fizetés utáni egyszeri jóllakást szolgálja.

Rengeteg pénzt emészt fel a szálláson lakó, építőiparban dolgozó férfiak városi életmódja is. „... Megérezzük ezt a távolságot, mer ha a munkalehetőség közelebb vóna és azt a pénzt megkeresném, mint itt, egy tapodtat se mennék. Már itt van ez a nagy fáradságos út, meg az, hogy külön kosztot tartunk. Teszem fel, elhozok otthonról három-négyezer forintot. Tegyük fel, a feleségemnek is marad négy-ötszáz forintja. Mennyivel jobb vóna már ezt nekünk együtt elkötenni. Akkor én se nélkülöznék. De így neki szegénynek se jut, hogy úgy főzzön, ahogyan szeretne, mer én elhozom a híjját. Ha én itt elkötök mondjuk naponta negyven forintot, ü meg köccsön el hatvan-hetven forintot; ha ezt összeraknánk, vehetnénk másfél kiló húst, azt én akkor negyedmagammal jóízűen megenném. Itt meg egy kis túróscsuszát megvettem ma este, hozzá

tíz deka hurkát két szelet kenyérral, egy doboz cigarettát, gyufát vettem, oszt alig maradt pénzem."

A szálló elidegenítő, tilalmakkal körülbástyázott légköréből menekülve a legnagyobb természetességgel szocializálódnak bele egy olyan létformába, amelynek legfontosabb szabadidős tevékenysége a különböző színvonalú kocsmák és városi szórakozóhelyek rendszeres látogatása. A mellékmunkák esetleges, mert előre sosem kiszámítható pluszjövedelmét látszólag ugyanilyen esetlegesen, valójában azonban kialakult rítusok szabályai szerint költik el. Ebben is presztízsharc dúl, s ha valaki nem elég nagyvonalú, és nem fizeti vissza a „kört”, az árt a tekintélyének, a közösségen belüli helyzetének. Emellett a kocsmák, vendéglők a feloldódás színhelyei is, ahol levezethetők a felhalmozott feszültségek és agressziók, és ahol mód nyílik a társas együttlét örömforrásainak kiaknázására.

Az újabban vagy csak idősebb korban felkerült, az átlagosnál is nyomorúságosabb körülmények közül származó, fél- vagy egészen analfabéta, nehezen tájékozódó, keveset kereső cigányoknak azonban még erre sem telik. Be kell érniük a zsúfolt és minden komfortot nélkülöző szállások - mert ők a korszerűbb munkásszállókról is többnyire kiszorultak - sivár helyiségeiben eltöltött „szabad órákkal”, és az ott elfogyasztott legfeljebb néhány üveg sörrel. A városban is nyomorúságosan tengődnek, és otthonra sem jut.

A vázolt fogyasztási szisztéma és családi viszonylatok lényegében újratermelik a két háború közötti nincstelenek apátlan családjait, ahol a távoli munkavállalás miatt a férfi jelenléte a család életében esetleges és alkalomszerű, hozzájárulása az otthoni megélhetéshez pedig változó és kiszámíthatatlan. A mindennapi megélhetés biztosító az asszony, illetve a még otthon lévő nagyobb gyerekek vállán nyugszik. E családok asszonyai és iskolába már nem járó vagy onnan kimaradt kamaszodó gyerekei a lakóhelyül szolgáló sorvadó település végsőkéig kiaknázható munkaerő tartalékseregét képezik. Ők azok, akikre számíthat a telepre kiballagó tsz-agronómus, amikor másnapra néhány napszámot akar toborozni valami gyorsan elvégezendő, kellemetlen munkához, ők azok, akik kapálják, gondozzák az erdészetek frissen ültetett csemetekertjeit, ők azok, akik takarítani járnak a falusi középosztály házához és elvállalják a parasztházaknál adódó aljamunkákat (tapasztás, ólpucolás, trágyahordás). Mivel ilyen körülmények között mindig több a jelentkező, mint az elvégzendő munka, a munkavállaló kiszolgáltatott helyzetbe kerül, a munkabér valószínűtlenül alacsony szintre szorítható, annál is inkább, mert a máról holnapra megélés kényszere is a legmegalázóbb feltételek elfogadására kényszerít. Ráadásul ugyanezek a családok hitelekkel és egyéb eszközökkel hallatlanul magasra felferhető árakat biztosító vevőkört jelentenek az integráltabb piacoktól távol fekvő kistelepülés komolyabb háztáji gazdálkodást folytató nem cigány lakosságának, és kénytelenek belemenni egy olyan helyzetbe, amelyben a helybéli boltos és kocsmáros a hitelnyújtás összes előnyét kiaknázhatja velük szemben. Röviden a település nem cigány lakossága komoly gazdasági előnyöket élvez a cigány közösség vázolt helyzetéből adódóan.

Az extenzív iparosítás tehát a cigányok között éppúgy kitermelte az ingázó munkavállaló típusát, mint a nem cigányok között. Az ingázást feltételező megélhetési mód ugyanúgy az elviselhetetlenségig megnehezíti a nem cigány családok életét is, mint a cigány családokét. Igen lényeges különbség azonban, hogy a nem cigány családok jelentős hányadában a férfiak ingázása csak néhány évre korlátozódik, ezalatt a család az asszony háztáji mezőgazdasági munkájából él meg, és a lakóhelytől távol dolgozó férfi fizetését megtakarítja, vagyis a „teljes életről” való időszakos lemondás árán olyan tőkeakkumulációra képes, ami lehetővé teszi, hogy

életfeltételein (új családi ház építésével, igényesebb családi gazdálkodás megalapozásával) minőségi tekintetben jelentősen változtasson. A cigány ingázók esetében viszont ilyen példával ritkán találkozunk, többségük számára az ingázás sem nyújtja az életfeltételek jelentős minőségi változtatásának perspektíváját.

Bejárók: a gyáripár peremén

Vizsgálatunkban két olyan község szerepelt kutatási terepként, ahonnan a sok munkalehetőséget kínáló megyeszékhely napi bejárással elérhető. Mindkét település viszonylag nagy lélekszámú, a cigányok mind a két helyen magyar anyanyelvűek, háború előtti fő megélhetési forrásuk a vályogvetés és a mezőgazdasági bérmunka volt, de mindkét helyen szerepet játszott a muzsikálás is. A települések nagysága lehetővé tette, hogy néhány kivételes helyzetű cigány család (muzsikások, kovácsok, gyümölcskereskedők) beköltözzön a faluba, és a nem cigányok között a cigányteleptől elkülönülve vásároljon házat. Ezek a családok a feltörekvő asszimilálódás olyan mintáit alakították ki, amelyek a későbbiekben reális alternatívaként merültek fel a többi cigány számára is. Maguk a cigánytelepek sem a községen kívül, hanem abba betagozódva helyezkedtek el, mintegy vizuálisan is megjelenítve, hogy a nem cigány és cigány lakosság közötti társadalmi távolság nem olyan nagy. A kisebb távolsághoz hozzájárult az is, hogy a szóban forgó községek közelében jelentős uradalmak voltak, amelyek a lakosság zömét kitevő nincstelenek és törpebirtokosok munkaerejére támaszkodtak. Vagyis cigányok és nem cigányok megélhetési forrása, ha nem is teljesen azonos feltételek mellett, részben mégiscsak azonos volt, és az is gyakran előfordult, hogy az uradalomban együtt dolgoztak ugyanazon a munkán.

Ezek a településeken a cigányok iparba áramlása már nem sokkal a háború után, valamikor a negyvenes évek végén megkezdődött. Az első lépcsők természetesen a tipikus alsó foglalkozási ágakba (építőipar, vasúti pályamunka stb.) vezettek, de kezdettől találkozunk olyan egyéni próbálkozásokkal, amelyek nem cigány környezetben nem cigány munkatársak között végzett munkával jártak együtt. Mivel néhány jobb képességű vagy nagyobb tudású muzsikus csak a zenélésből vagy elsősorban a zenéből is meg tudott élni, ugyanakkor a cigányok egy harmadik csoportja továbbra is a hagyományos megélhetési forrásokból (vályogvetés, mezőgazdasági napszám, gyűjtögetés) élt, erős belső rétegződés alakult ki a közösségen belül, amely az igények és törekvések különbözőségében is megnyilvánult. Ezért már az ötvenes évek végén felgyorsult a telepről való kiköltözés folyamata, és a tehetősebbek, az emelkedőben lévők komolyabb házakat építettek vagy vásároltak maguknak, így a hatvanas évek közepétől, amikor a kamatmentes kölcsönrel történő házvétel, illetve -építés lehetősége megnyílt, már az egész közösség mozgásban volt, a régi telepek viszonylag gyorsan eltűntek. De a folyamat eredményeként cigánylakta utcák, tömbök alakultak ki, és csak az asszimiláció útján legelöl járó, vagy a legjobb külső kapcsolatokkal rendelkező családoknak sikerült a nem cigányok közé betelepülni. Ilyen értelemben a szegregáció mértéke igen erős maradt, de a kerítéssel elválasztott nagyobb méretű telkek és az ezek egy részére felépült, a Cs-házaknál lényegesen magasabb színvonalú családi házak, illetve a sikeres családok példái már magukban rejtették az individualizálódás, a kiscsaládokra bomlás csíráit.

Közben már az ötvenes évek közepétől a bejáró cigányok első hulláma elérte a gyárakat, ahol szükségszerűen nem cigány közegbe kerültek, hiszen egy-egy műhely a cigányok számára leginkább kínáló kizsgáló segédmunkási munkakörben legfeljebb egy-két embert tudott

foglalkoztatni. Mindez nemcsak a gyárhoz való adaptálást segítette elő, hanem a munkás magatartási minták fokozatos átvételét is. E közösségek gyárba járó rétegénél erőteljes proletarizálódás indult meg, amelynek következtében esetenként már átlépheték a kiszolgáló segédmunka és a gépi betanított munka között húzódó határvonalat is. Ez döntő mozzanat, mert a gépi betanított munka minden lélekölő és egészségre ártalmas következménye ellenére is egy újfajta viszonyt alakít ki a technikához, újfajta készségek elsajátítását teszi szükségessé, és jelentős változásokat eredményez a munkakultúrában és a munkához fűződő viszonyban.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a cigányok számára minden ipari munkahely nyitva áll. Az említett betanított munkák általában technikailag alacsony színvonalú, a munkavégzés körülményeit illetően sem túlságosan vonzó, kevésbé nyereséges és ezért rosszul fizető gyárakban található, ahol olyan nagy a munkaerőhiány, hogy bármilyen „utcáról” jelentkező munkással is beérik. De korlátozottak a proletarizálódó cigányok lehetőségei olyan tekintetben is, hogy a belülről erősen rétegzett munkásosztály milyen pozíciói felé léphetnek tovább. A legélesebb határvonalak a szakmunkássá válás előtt húzódnak. A cigányok közül elsősorban az iskolázottsági hátrányaik miatt igen kevés azoknak a száma, akik a szakmatanulást egyáltalán megkísérelhetik. Közülük is legtöbben csak a legnagyobb beiskolázási gondokkal küszködő ún. hiányszakmákra esélyesek. Ha egy-egy ambiciózusabb pedagógus hatására elkezdi is némelyikük a szakmunkásképzőt, előbb-utóbb lemorzsolódik, és segédmunkásnak áll a tanulási készségek hiánya miatt, az adaptálódási problémák vagy egyszerűen a család megélhetéséhez szükséges mielőbbi pénzkeresés miatt. És ha egyiküknek-másikuknak mégis sikerül a szakmunkás-bizonyítványt valamelyik alacsony presztízsű szakmából megszereznie, még mindig nem biztos, hogy szakmunkás lesz belőle, mert a bizonyítvány önmagában nem garantálja a boldoguláshoz szükséges szakmai készségeket és a munkaerőpiacon való eligazodáshoz szükséges tájékozódó képességet. Ezek nélkül a cigány szakmunkásnak bizonyítványa ellenére is csak rosszul fizető betanított munka jut, és nincs sok esélye arra, hogy tényleges kvalifikációt szerezve versenyképes szakmunkássá váljék.

A családok növekvő stabilitását segíti, hogy a nők az átlagosnál lényegesen nagyobb arányban létesítenek vállalati munkaviszonyt. E körülmények kialakulásában ismét nagyon nehéz az okok és okozatok különválasztása. Az önálló, magasabb színvonalú családi ház, a gyarapodó, felhalmozó életvitel reálissá váló alternatívája az összekerekülő fiatalok jelentős részénél alakítja ki azt a törekvést, hogy minél gyorsabban megteremtsék az indulótőkét. A fiatal párok azonnal lakást, méghozzá a Cs-háznál magasabb színvonalú lakást akarnak, és csak átmenetileg fogadják el az együttlakást valamelyik szülővel. Ehhez azonban szükség van a szülők segítségére, és a szülők szerepe nemcsak az esetleges házépítési kalákában való részvételre korlátozódik, hanem ők szolgáltatják az indulótőke egy részét is. Ezt annál inkább megtehetik, mivel a kiscsaládok elkülönülésével a gyerekszám már korábban radikálisan csökkent, ezért mire a legidősebb gyerek házasuló korba jut, már nincsenek olyan kisgyerekek a családban, akik teljes egészében az anya gondozására, illetve állandó jelenlétére szorulnának. A napi bejárással elérhető, és aránylag széles választékot kínáló nagyobb városok ösztönzően hatnak ezekre a törekvésekre.

Ezért a gyerekeiket már fölnevelt anyák és a fiatal lányok, asszonyok egyaránt igyekeznek állandó munkát keresni maguknak. Ők azonban általában csak a férjüknél lényegesen rosszabbul fizető, alacsonyabb presztízsű munkákhoz (takarítás gyárakban, ingatlankezelő vállalatoknál stb.) jutnak hozzá. Egyelőre csak egészen ritka kivételként jelenik meg az a családtípus, ahol a férj és feleség nagyjából egyenrangú gyári betanított munkát végez.

Elsősorban azért, mert ennek a szintnek az eléréséhez a nő részéről is tartós, folyamatos munkavégzés szükséges.

Ezt viszont a nők az esetek döntő többségében nem engedhetik meg maguknak, mert az első gyerek megszületése után kénytelenek otthagyni munkahelyüket, és csak akkor tudnak ismét munkába állni, amikor a gyerekeik már nagyok.

Ebben az életformában azonban mindenképpen kialakul az az igény, hogy férfi és nő együttes jövedelme váljék a lassú gyarapodás alapjává. Ezért a nők otthonlétük idején szívós és egyre öntudatosabb harcot folytatnak a helyi kis számú munkalehetőség elosztása körül. A helybe vagy közvetlen környékbe telepített kisüzemek, tsz-melléküzem-ágak kínálta női munkalehetőségek azonban olyan szűkösek, hogy a keresletet messze fölülmúló női munkaerő-kínálaton belül a cigány asszonyok általában versenyképtelennek bizonyulnak a nem cigányokkal szemben, nem utolsó sorban diszkriminatív okok miatt. S bár így a cigány asszonyok elsősorban alkalmi takarítás és mezőgazdasági idénymunkák révén jutnak jövedelemhez, de ebbe a városban tapasztalt sokkal előítélet-mentesebb légkör és az ebből táplálkozó növekvő proletáröntudat következtében egyre kevésbé törődnek bele. Szinte naponta újra és újra megrohamozzák a helyi kisüzemeket, perlekednek a tanáccsal, üzemegység-vezetőkkel, vagy igyekeznek a mezőgazdasági idénymunkánál, alkalmi takarításnál stb. kevésbé megalázó, kevésbé kiszolgáltatott és jobban fizető jövedelemforrások után nézni.

Így alakult ki az egyik vizsgálati terepen az a változat, amelyben a férfi stabil munkahellyel rendelkező bejáró munkás, az asszony pedig szerző-mozgó életvitelt folytató tollgyűjtő. A férfi rendszeres és biztos keresetével párosuló tollgyűjtés azzal a követelménnyel is jár, hogy a helyi gazdasági intézményekkel folytatott egyezkedésben a cigány asz-szonyok a munkaadó számára megemészthetetlenül kedvező pozícióba kerülnek. Ezek a gazdasági intézmények hosszú ideig olyan helyzetben voltak, hogy ők dönthettek el, mikor tartanak és mikor nem tartanak igényt a női munkaerőre. Vagy éppen, hogy mikor csoportosítják át ezt a munkaerőt a darabbéres melléküzemági munkáról krumpli-válogatásra. Éppen ezért nehezen törődnek bele abba, hogy a korábban teljesen kiszolgáltatott tartaléksereg most a tollgyűjtés szezonális hullámszásainak megfelelően áll vagy nem áll rendelkezésre.

Így a cigány bejáró munkásoknál is kialakul egy kettős jövedelmű családtípus, amelyben a férfi üzemi munkából származó jövedelmét itt a háztáji helyett az asszony házaló-kereskedői tevékenysége egészíti ki, összhangban azokkal a cigány tradíciókkal, amelyek ezen a területen sokkal inkább kamatoztathatók, mint a másfajta készségeket igénylő intenzív háztáji gazdálkodásban.

Mivel ebben a községtípusban kialakultak azok a mechanizmusok, amelyek segítségével a városban szerzett nagyobb jövedelem a gyarapodás szolgálatába állítható, és lehetővé teszi, hogy az életkeretek a többségi társadalom normáinak megfelelően táguljanak, a nem cigány lakosság saját pozícióit veszélyeztetve látja. Ezért ragaszkodik a szegregációt fenntartó telekelosztási politikához, ezért próbálják a legváltozatosabb eszközökkel megújítani az iskolai diszkriminációt. Bár a legsikeresebben asszimilálódnak mindenben igyekeznek megfelelni a környezet elvárásainak, és elsősorban alkalmazkodó-képességükkel tűnnek ki, mögöttük azonban felsorakozik egy ugyanilyen elismertségre törekvő, de sokkal kevésbé sikeres, éppen ezért sokkal inkább lázongó réteg, amelyet az elérhető közelségbe került lehetőség rendkívül öntudatosá tett. E réteg képviselői az egyenrangú fél pozícióját követelik maguknak a tanáccsal, az iskolával és egyéb intézményekkel szemben, ami a régi patriarchális viszonylatok

- ezen intézmények képviselői számára elfogadhatatlan - felborulásához vezet. Így alakul ki az az ellentmondás, hogy bár a nem cigány lakosság és az intézmények látszólag a lemaradtak, a hagyományosabb módon élők ellen intézik támadásaikat, az indulatok tulajdonképpen az emancipálódási folyamat ellen irányulnak. Átalakulóban vannak azok a pozicionális viszonyok, amelyek a cigánynem cigány kapcsolatokat a patriarchális fölé-alárendeltség keretei között tartották, és ennek a mindennapi érintkezési módokat gyökeresen megváltoztató hatását a korábban egyértelmű fölényhelyzetben élők nehezen viselik el.